

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СИМВОЛІЗМ

© Варнашова О.Ф., 2004

Досліджуються основи формування української військової символіки як складової християнського військового символізму. Автор послідовно порівнює європейську традицію й українську. Актуальність проблеми пов'язана з процесом легітимізації релігійних етичних цінностей в систему виховної роботи військовиків.

The foundation of ukrainian military symbolic formation are being investigated as a part of christian military symbolism. Author compares European and ukrainian traditions consequently. The problem is very important nowadays as a legalization to realize the ethical treasures into the educational system of military.

У зв'язку з тим, що продовжується процес реформування Збройних сил України і зростає інтерес до проблем армії та церкви, необхідно проаналізувати стосунки між армією та церквою на підґрунті історичного минулого. Церква є за своєю сутністю суспільним інститутом: згідно з ученням й культом – вона оберігає моральність і весь устрій життя. Відсіль і виникнення таких форм теократії, як церква й держава, церква й армія. Автор ставить за мету розглянути роль християнства у формуванні військової символіки української армії. Християнський символізм як вагома, складова храмової дії проявився в особливостях православного військового храму і військового ритуалу.

Релігійний символ в контексті мистецтва, художньої творчості розглядали Лосев О.Ф., Аверінцев С.С., Бичков В.В. Християнський військовий символізм справив великий вплив на світський військовий ритуал. *Гене́за формування християнського військового символізму недостатньо досліджена*, тому що вона розглядалась в сукупності християнського символізму. Проблема потребує окремого філософського та історичного аналізу, що й постає *метою цієї роботи*.

Військова субкультура репрезентує себе й утверджує тільки через цінності, які акумулюють соціальний досвід у вигляді схем, моделей, стереотипів поведінки. Модель чи схема поведінки має у собі соціопсихічне значення чи зміст, які виявляються конкретними символами. Згідно з природою, функціями, які армія виконує в суспільстві й державі збройні сили

традиційно належать до соціальних груп і державних інститутів, положення й престиж яких дуже великий.

Це природно, тому що ні суспільство, ні держава не могли припустити іншого, тим самим, ставлячи під загрозу своє існування. Престиж, авторитет не з'являється просто так – вони формуються, утверджуються щоденно. Тому не випадково, що основою збройних сил є традиції військового ритуалу. Сучасний військовий ритуал за основу має середньовічну лицарську традицію.

Починаючи із середньовіччя, церква визначала інтелектуальне життя людини, ставлячи перед нею задачу – розуміння Бога і всього, що він створив. Поступово складається система норм, яка регулює відносини між світським та духовним світом, тобто церква намагається привести до відповідності Закон Божий і Град Земний. Християнська догматика служіння в процесі розвитку поширюється на відносини між суспільством і державою.

Раннє середньовіччя VI – VII ст. – епоха постійних війн. Церква повинна була розробити своє відношення до війни, до зброї. Головне, що характерно для концепції церкви, – війна, зброя не розглядаються як дозволене вбивство людини людиною. Християнська концепція війни намагається довести, що людина, яка взяла зброю з дозволу церкви, тепер є борцем із злом. Війна трактується як боротьба проти зла у цілому. Історія свідчить, що якою б не була причина війни, скасувати війни практично неможливо. Це бачила і церква VI – VII ст. Церква формує такі етнічні норми, які якщо не

скасовували війну, то підпорядковували війну завданням вищого духовного порядку. На основі Біблії створюється ідеальний образ християнського воїна і військова служба освячується християнським символізмом.

Психоментальна конституція людини така, що вона – людина не може не думати, людина осмислює дійсність, у якій живе, тобто намагається пояснити дольний світ у його зв'язку з якісно іншим світом – горним світом. Тому християнська церква створює картину світу, яка відповідала духу й літері Св. Письма, об'єднує світ дольний і горний. Християнські міфи й символи стали знаковою системою епохи: в них оформлювались не тільки складні богословські конструкції, але і повсякденні елементи побуту [8, с. 103].

Основними елементами християнської символіки стали хрест, ікона, мощі святих, глибоко символічне все, що пов'язане з християнськими таїнствами. Кожний символ розглядається не як нейтральний знак чисто умовного характеру, а як щось органічно пов'язане з надприродним, як чуттєве втілення надчутливого. Християнізується Космос. Церковні свята розглядаються як віхи часу, людське життя визначає релігійний ритм.

Подолання протилежності між земним і небесним здійснюється завдяки божому посереднику та культу. Поступово складається християнський ритуал. Климент Олександрійський розробляє богослов'я образу, ієрархію якого потім розвивають візантійські філософи. Серед християнських образів виділяють наслідувані, символічні, знакові. Основна дія відбувається в храмі, людина опиняється серед величної симфонії символів. Саме храмовий символ об'єднує дві реальності – фізичну (“зовнішність символу”) й метафізичну (духовний зміст). Храмовий символ залучає людину до духовної сфери життя через сферу матеріальну.

Головний християнський символ – хрест відображається в архітектурі храму, а також через категорії простір і час [6, с. 64]. Сюжетно хрест пов'язаний з розп'яттям Христа, структурно – з системою просторової орієнтації середньовіччя. Хрест об'єднує частини світу, верх та низ, небеса та пекло, праву (добру) і ліву (недобру) сторони. Категорія часу розглядається тільки як релігійно-моральна: очікування кінця земного,

людського часу й прихід нового. Новий час трактувався як вічність. Це було нерозчленування часового, просторового, морального.

Християнські інститути з моменту свого виникнення злились з політичною організацією суспільства і надали його політичним акціям характер богослужіння, сакральності, непохитності. Релігійний філософ С. Франк відмічав, що “... церков є універсальною й іманентною категорією людського суспільного життя” [12, с. 103].

Тому не випадково, що християнський символізм торкнувся армії як державного інституту. Для військовика дуже важливим є усвідомлення своєї відповідальності за забезпечення безпеки держави, за зміцнення обороноздатності.

Християнський символізм пронизує всі сторони життєдіяльності армії. Животворною силою основи емпіричного зв'язку військовиків є ідея-святиня, ідея роду, Вітчизни.

Основою життєдіяльності армії є ієрархія ступенів і сфер, але церква об'єднує їх, тому що проходить через глибину людського серця завдяки християнському військовому символізму. Це пов'язано з тим, що символ є образом, який взятий в аспекті своєї знаковості і тим він більш змістовний, чим він набагато значний. Символ потребує активної роботи думки від людини, не випадково символ – стародавній спосіб відображення, зображення дійсності. Християнський символ пов'язаний з неоплатонізмом. Псевдо-Діонісій Ареопатит трактує образ церкви як ідеальне людське суспільство, яке побудоване на основі згоди із законами універсального життя, він гранично статичний: ієрархія людей продовжує ієрархію ангелів, існує гармонійний порядок церковних “таїнств”, суперечності повністю відсутні. Людина, що бере участь у різних ритуалах своєї церкви, визнає їх принадливість. Головне в ритуалі відчуття причетності. Е. Фромм відмічав, що ритуали не виробляються як промислові товари, вони залежать від існування справжніх цінностей і тільки тією мірою, якою такі цінності виникають і стають часткою людської реальності [14, с. 216].

Християнський ритуал являє собою семіотичний аспект релігії. Ритуальний образ – це процес, в якому об'єкти ритуалізації з абстрактних перетворюються в конкретно-чуттєві, візуально-сприйнятливі образи. Такі образи переходять у

систему знаково-символічних характеристик і набувають ціннісно-нормативних ознак, тобто стають соціально значущими, аксіологічно усвідомленими. Без цього перетворення об'єкти ритуалізації не інтеріоризуються, тобто не переводять до внутрішнього плану свідомості та почуттів людини, щоб стати регуляторами поведінки. Військовий ритуал охоплює всі сторони життєдіяльності армії. Він базується на поняттях Вітчизна, патріотизм, героїзм, обов'язок. Обрядність поєднує у собі репродуктивний шар результатів предметно-перетворюючої діяльності, актуалізує також продуктивний шар суспільної свідомості (ідеали, цілі, проектування належного). В обрядності актуалізується той зріз соціальної реальності, та сторона суспільних, групових, міжособистих відносин, яким найбільш потрібне відтворення в головних моментах, тому що вони соціально вагомі. Обрядність створює ритуальний образ тих самих еталонів цього образу життя, які вона відтворює у свідомості і почуттях людей (у тому числі і норми, які транслізуються традиціями і звичаями). Тільки так створюється візуальне і внутрішнє, соціально-психологічне, естетичне, нормативно-аксіологічне тло для співпереживання поняття, яке пропагується, уявлення події. У людини в таких умовах з'являються вольові імпульси, бажання, поривання. Під час ритуального акту у людини формується асоціативна, емоційна, душевна пам'ять. Тому що обрядність є унікальний спосіб практично духовного освоєння світу. Обрядність за допомогою об'єктів ритуалізації формує ідеал. Через співвідношення з фактами дійсності ідеали виступають у символах, знаках, емблемах, знаменах, меморіалах. Ритуальний образ сприймається учасниками, як власна настанова життєдіяльності. У цьому разі ритуал перетворюється вже на традицію.

За формою існування традиції виступають як стійкі, повторні символічні образи, але це не просто алгоритм, тому що ціннісний зміст традиції залучає суб'єкта до світу культури, який охороняється й транслюється цією традицією, тобто здійснюється процес соціалізації людини, людина залучається до світу військової субкультури. Згідно з Е. Кассіроном (1874–1945) людина живе не просто у фізичному Всесвіті, а в символічному всесвіті, частинами якого є мова, міф, мистецтво, релігія, наука. Він нагадує різнокольорові нитки, із яких спліта-

ється клубок історичного досвіду. Отже, живучи у світі символічного, людина не може інакше оцінювати дійсність, як крізь призму символічних форм, вона не стільки *animal rationale*, скільки *animal symbolicum*. Можливість вільного вибору і вільної відповіді на явища навколишнього середовища є найбільш істотним моментом у характеристиці людини. Згідно з Арістотелем людина – тварина суспільна. Ось ці два аспекти і поєднуються у військовій символіці під впливом християнства. Військова християнська символіка створюється на основі християнських символів: хрест та ікона. Християнський військовий символізм є і в католицизмі, і в православ'ї, кожний з них має свої особливості прояву. Звернемо увагу на більш суттєві моменти, тому що символіка увійшла в кров і плоть армії. Військова людина розглядається церквою, як “воїн Христов”. Він захищає дольний світ, Град земний. Військова християнська символіка виявляє ознаки, які повинні бути у військовиків, тому що військове середовище – це дійсно прояв особливої культури, особливого світосприйняття.

Військова діяльність освячується культом військових святих. Це сталося тому, що людина сприймає себе як зменшену модель, яка відтворює Всесвіт і в образі святого, котрий на рівні мікрокосмосу, в межах локального соціального світу вподібнюється до Бога як утіленого сакрального начала в масштабах макрокосмосу [4, с. 12]. До військових святих увійшли Димитрій Солунський, Микола Чудотворець, Андрій Первозванний, Архангел Михаїл, Георгій Победоносець. Для України основним визначився культ Св. Бориса та Гліба, Архангела Михаїла, Миколи Чудотворця. Богоявлення Господне чи Водохрещя вважалося найважливішим християнським святом на Січі. На свято увесь січовий майдан займало військо, стояла кіннота, піхота, всі без шапок і чекали кінця літургії; по закінченні із храму виходять духовенство, настоятель із хрестом, ієромонахи, несуть Євангеліє та ікони; усі і запорізьке військо прямують до річки, де продовжується обряд [17, с. 263–264].

Для франків національним святом став Св. Мартин, покровитель династії Меровінгів. Плащ Св. Мартина є бойовим прапором Меровінгів. Св. Михаїл – покровитель імперії Оттона. Георгій Победоносець – Великобританії.

Військові святі стали зразком служіння державі, нації, а не просто військовими захисниками. Не випадково Горський підкреслює, що у святих народна пам'ять акцентувала увагу на здійснений життєвий подвиг, який утілював у собі моральний ідеал. Імена святих отримали в назвах перші кораблі російського Чорноморського флоту у XVIII ст.: бот “Святой Гавриїл”, лінійні “Св. Павло”, “Андрій Первозванний”, пароплавофрегат “Володимир”, ескадрені броненосці “Іоан Златоуст”, “Георгій Победоносець”, “Дванадцять апостолів”.

В українському й російському православ'ї розвивається традиція побудови військового храму архітектурно за візантійським зразком із національною ознакою. Вони освячуються іменами військових святих, які будуть ходатаями перед Богом [13, с. 51].

Кирило Туровський у “Сказанні про чин інока” дає символічне тлумачення одягу монаха. Одяг монаха є аналогом військової форми. Пояс – ознака готовності до служби, спеціальний плат “параман” – символ “виразок Христових”, чорна мантія, яка закриває тіло, – відхід від світу, клобук – шлем для захисту голови. Монахи завжди виступали згуртованим загоном [5, с. 77 – 78]. Монахів називали воїнами Христа, які в тиші келії вели боротьбу з дияволом, а справжні воїни захищали державу на полі битви. Західна християнська традиція створила військові духовно-лицарські ордени (тевтонський, тамплієрів). Монахи стали “воїнами Христа” у загальному значенні, із зброєю в руках. Ознакою духовних орденів став хрест [2].

Запровадження християнської символіки до екіпіровки пов'язана з потребами забезпечення згуртованості та бойового духу військ, вона грає роль організаційного початку в походах та битвах. Православна військова символіка на теренах Київської Русі виникає після хрещення, досягає свого піднесення в XVI – XVIII ст. серед козацтва, а також у військах Російської імперії.

Символом військової доблесті є вірність присязі, Бойовому прапору війська, прапору корабля. Бойовий прапор – символ честі, він нагадує про священний обов'язок служіння державі. Усі прапори X – XVII ст. мали на тканині складні композиції із зображенням цілих сцен молитвослов'я, образів “Спаса”,

“Святого Георгія”, “Архангела Михаїла”, хреста. В часи Київської Русі з'явився особливий різновид клейнодів – стяги з християнськими зображеннями. Особливої уваги потребує образ Спаса Нерукотворного, він дуже складний, його суворий лік обіцяє грішникам вічні муки, але Спас знаменує і перемогу на смертю та тлінням, даруючи “життя вічне”. Про військові прапори часів Визвольної війни за браком відомостей важко скласти цілісне уявлення. На тих, що відомі, були зображені хрести, півмісяці, зірки – традиційна символіка, яка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської загрози. На прапорах зображували Св. Георгія та Архангела Михаїла. Українські Січові Стрільці також використовували елементи християнського символізму для прапорів. Відоме полотнище полку ім. Дорошенка на лицьовому боці було зображення хреста українського степового типу, сонця, місяця й зорі, а на зворотному – мистецьке зображення ікони Св. Покрови [7, с. 824]. Розповсюдженим було зображення сонячної ладді. В XV – XVIII ст. сонячна ладдя разом із хрестом і сонцем у вигляді зірочки використовуються, як основні символи на бойових прапорах запорізьких козаків. Сонячна ладдя (корабель) трактується як символ спасіння і переміщення по небу Бога Сонця та померлих через води смерті. Культовим об'єктом був також якір. Його досліджував Г. Шаповалов [16, с. 112–141]. Основними символами християнства спочатку були риба, якір, корабель і монограма Ісуса Христа. Знайдено багато якорів у вигляді хреста. Шаповалов підкреслює, що в VIII – X ст. у християн з'являються натільні обереги якорі-хрести, які з часом трансформуються в натільні хрести. Запорізькі козаки відроджують морську славу Київської Русі і разом розвивають традиції українців відносно якоря. На соборах і церквах з'являються хрести у вигляді якоря. Хрест із рогами якоря у основи характерний для Покровської церкви останньої Запорізької Січі. Подібні хрести-якорі ставились на могилах козаків на чорноморському узбережжі.

Хрест, як місце смертної кари, мав три різні форми – літери Х (на якому був розп'ятий апостол Андрій), літери Т та хрест, рамена якого простягаються перпендикулярно: +. Згідно з давньохристиянськими переказами,

Христа було розп'ято на рівнораменному хресті [11, с. 5].

Прапор Військово-Морських сил України нагадує хрест, який об'єднує долі Христа та Андрія Первозванного, що хрестив Київську Русь, він по Дніпру дійшов до майбутнього місця розташування Києва, встановив тут свій хрест і прорік, що “на сіх горах засіє Благодать Божия”, і “буде град велик, і церкви многи імає Бог воздвигнути”. Андріївський хрест є в основі прапора ВМС Росії.

Християнська символіка характерна для військових нагород. Орденами Російської імперії були Св. Андрія Первозванного (1698), девіз “За віру і хоробрість”; Св. Володимира (1782), девіз “Користь, честь, слава”; Св. Георгія (1769), девіз “За службу і хоробрість”; Олександра Невського (1725), девіз “За труди і Вітчизну”. За формою вони нагадують хрест, а назва, пов'язана з іменами військових святих. Під час Визвольних змагань в Україні також запроваджуються нагороди “Залізний хрест” (за зимовий похід і бої 6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр.), “Слава України” двох ступенів для старшин і козаків [7, с. 827]. Сучасні військові нагороди президента України орден Богдана Хмельницького (I, II, III ступеня), “Хрест за мужність” в основі мають християнську символіку – хрест.

В символіці військової субкультури особливе місце належить зброї. Поважне відношення до особистої зброї є історичною традицією. Це характерно для варварської культури. Варвар без меча – не зрозуміле явище. Святість меча прийшла в західну культуру зі світу степів, а германські племена були посередниками. Після хрещення священна та правова значущість меча у германських племен залишається. Меч із зброї війни перетворюється в символ. Християнство вважається релігією миру, але закон дозволяє приносити присягання вірності на мечі, але тепер уся увага, весь зміст події зосереджено не на клинку, а на рукоятці. Рукоятка набуває форми хреста і виникає звичай цілувати рукоятку меча перед боєм або при його отриманні, що було пов'язано з роллю меча в Біблії. Меч трактується як слово Господне. Традиція меча згодом буде центральною в лицарській культурі, не випадково меч має власне ім'я: у Роланда – меч Дюрандаль, у Беовульфа – меч Хрунтінг [10, с. 21, 304].

Також необхідно звернути увагу на образ коня. У греко-римській традиції кінь – тварина солярна й хтонична, героїчна й похоронна. Кінь – справжній друг, мовчазний супутник. Свята Церква дала лицарям небесні зразки життя Святого Георгія, Архангела Михаїла, вони зображаються на коні. Для селянина святі воїни – вершники були надзвичайними. Кінь не був робочою твариною, а служив тільки цілям полювання, війни, священним змаганням. Варвар пройшов по Європі на коні, кінь став символом війни. Після хрещення кінний воїн із зброєю, спроможний перемагти чудовисько, перетворюється в символ перемоги над смертю, смерть вже трактується не як фізичне явище, а як духовне, бо образ коня проходить через Апокаліпсис. Кінь трактується як символ військової перемоги, перемоги християнства. Символ коня характерний і для культури Київської Русі, він став ознакою козацтва, а образ козака Мамає персоніфікує ідеї Хмельниччини, боротьби за православну віру, державність, незалежність України.

Проведене дослідження свідчить, що християнство визначило розвиток не тільки релігійної культури, але й світської, військової. Генотонд християнської європейської культури має одночасно наднаціональний і міжнаціональний характер. “Верх” культури, в тому числі і військової, запрограмований на вічність і тому відмічений фіксованою сакральною статичністю. “Верхом” християнської культури є храм, храм створює символічний національний образ культури. Релігійна містика, символіка розкриваються у храмі і переходять на Армію як суспільний інститут. У храмі в земному оточенні “небо” зустрічається з “землею”, сакральне з людським. Християнство становить внутрішню форму військової субкультури. Важливість символу в релігії обумовлена тим, що він є вікном до горного світу, у світ трансцендентний. Християнський військовий символізм являє собою зіткнення з трансцендентним світом і виступає посередником між Богом і людиною, закріплює світ Біблії, священних книг.

Сьогодні в українському суспільстві спостерігається процес вписування християнства в контекст сучасних етичних і соціальних проблем. Проблема легітимізації релігійних етичних цінностей у систему виховної роботи

військовиків потребує вивчення, дослідження християнського військового символізму. Не випадково Темко Г.Д. відмічає, що релігія повинна допомогти повернути миролюбність, гідність і високу освіченість як генетичні риси нашої нації [15, с. 236].

1. Аверинцев С.С. Символ // *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983.
2. Андреев А.Р. *Монашеские ордена*. – М., 2002.
3. Бычков В. *Культура Византии // История и философия культуры*. – М., 1996.
4. Горський В.С. *Святі Київської Русі*. – К., 1994.
5. Громов М.Н., Козлов Н.С. *Русская философская мысль X–XVII веков*. – М., 1990.
6. Данилова И.Е. *От средних веков к Возрождению* – М., 1980.
7. *Історія українського війська (1917–1945)*. – Львів, 1996.
8. Каждан А.П. *Византийская*

культура (X–XII в.) – М., 1968.
9. Лосев А.Ф. *Философия. Мифология. Культура*. – М., 1991.
10. *Мифы и легенды Европы*. – Саратов, 1994.
11. Мокрій В. *Церква в житті українців*. – Львів, 1993.
12. *Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии*. – М., 1996.
13. *Православная церковь. Храм. Богослужение. Таинства. Православные праздники*. – К. – М., 2002.
14. *Сумерки богов*. – М., 1989.
15. Темко Г.Д. *Основні формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності // Світоглядний філософський аналіз*. – К., 1997.
16. Шаповалов Г.И. *Корабли веры. Судходство в духовной жизни Древней Украины*. – Запорожье, 1997.
17. Шумов С., Андреев А. *История Запорожской Сечи*. – К. – М., 2003.

УДК 111(477)

І.А. Бруханський

Національний університет "Львівська політехніка"

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

© Бруханський І.А., 2004

Висвітлюється проблема ціннісної орієнтації особи в сучасному суспільстві в контексті аналізу векторних цінностей Консерватизму і Ієрархії, Рівноправства і Автономії. Обґрунтовується думка про те, що суспільство усвідомлено чи неусвідомлено може сприяти утворенню аномалій у розвитку суспільних процесів.

The article deals with the problem of changing intellectual man's values in a presentday society in the context of the analysis of such vector values as Conservatism and Hierarchy, Equality of rights and Autonomy. The author substantiates the ideal that a human society can consciously or unconsciously promote formation of anomalies in its development.

Актуальність проблеми. У ситуації зламу соціальних стереотипів і нових соціально-культурних тенденцій, які набирають силу, зростає інтерес до дослідження змістових особливостей свідомості особи, як інтегрованого відображення реальності. Особливого значення при цьому набувають питання несприятливого формування структур індивідуальної свідомості. Ціннісні орієнтації особи – головний феномен, що використовується при побудові концепції особи, регулювання її поведінки. Завдяки дослідженню процесу формування ціннісної орієнтації можна прослідкувати й ефективно

впливати на формування духовності особи. Актуальність цієї проблеми зростає у зв'язку з необхідністю збереження собітотожності людини як істоти, що має певний культурно-історичний досвід, соціально-детермінованим духовним середовищем. Зміна системи цінностей займає провідне місце в масовій свідомості України. Дослідження цього процесу стикаються з низкою проблем, які часто не знаходять свого вирішення, або ж вирішуються невдало [2 с. 119–139, с. 168–181; 3; 4; 9]. Ігнорується особливий процес еволюції моральної свідомості, який істотно впливає на характер освоєння цінностей особою.